

АРХЕОЛОГІЯ

УДК (UDC) [542.2](477.41) "1654/1655"

<https://doi.org/10.21272/starovyna.2020.56.3>

ОСАДЧИЙ Є. М., НЕСТЕРЕНКО В. А.

**ПОХОВАННЯ XVII СТОЛІТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ
ПУТИВЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ**

Стаття присвячена аналізу розкопок місць поховань на території городища «Городок» у м. Путивль. У 1981 р. Було досліджено дванадцять місць поховань. Усі вони зроблені в загальній гравійній глибині приблизно 1 метр. Тіла загиблих лежали поруч, що свідчить про факт одночасного проведення ритуалів. Всі тіла належали дітям у віці від півроку до 4-5 років. Це поховання колективного характеру було братською могилою пандемічного часу, відомою як чума Олексія Михайловича. Особливість цього випадку полягає в деяких деталях похоронних обрядів, таких як розміщення тіла дитини біля ніг матері в північному напрямку та орієнтація тіла жінки головою на південь. Поховання такого роду не знайдені серед християнського населення басейну р. Псел на Путивльщині. У цьому випадку поховані особи належали різним людям, які з'явилися в місті Путивль з невідомих причин. Подібні поховання є загальними для народів басейну Волги, і вони вважаються винятковими для татар. Обстежена братська могила належить деяким мешканцям Путивля, які загинули в період чуми, що датується 1654-1655 роками, тоді як подвійне поховання - представникам народів басейну річки Волга.

Ключові слова: поховання, Путивль, археологія.

У 1980-1981 рр. Лівобережною слов'яно-руською археологічною експедицією під керівництвом О.В. Сухобокова було проведено розкопки на городищі «Городок» у Путивлі. У розкопі III виявлено 12 поховань, 11 з яких розташовані поряд (рис. 1). Вони були здійснені у ямах, контури яких стали проявлятися на глибині 0,5 м від рівня денної поверхні. Глибина ям становила 0,5 - 0,8 м. У північній частині розкопу знаходяться поховання 1-4, у південно-східній виявлені поховання 6 - 10. У центрі виявлено поховання 5 та 11 (парне). Північна група поховань здійснена у індивідуальних ямах, овальних та прямокутних із заокругленими краями. Їх розміри коливаються від 0,8-1 x 0,25-0,4 м. Південно-східні поховання знаходилися у спільній ямі прямокутної форми. Її розміри 2,50 x 2 м. Парне поховання здійснене у ямі, що за формою нагадує витягнуту трапецію. Розміри ями 0,5-0,7 x 2,8 м. Поховання 12 знаходиться у північно-східній частині розкопу, на відстані 2,5 м від решти поховань. Глибина виявлення вирізняється від решти і становить 1,7 м. Під час розкопок поряд з похованими не було знайдено супроводжуючого інвентарю та решток поховальних споруд (Сухобоков, 1981, с. 40, мал. 31).

Осадчий Євген Миколайович - кандидат історичних наук, керівник групи охорони історико-культурної спадщини при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації (Україна).

Нестеренко Вадим Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент, Сумський державний університет (Україна). ORCID: 0000-0002-0469-3671.

Матеріали розкопок були майже без змін опубліковані у монографії О.В. Сухобокова та С.П. Юренко «Давній Путивль», що дає змогу проаналізувати окремі аспекти поховального обряду та обставини при яких робилися поховання (Сухобоков, Юренко, 2019: 251-252).

Поховання 1 виявлене у північній частині розкопу. Поховання здійснене у ямі з нерівним дном. Голова знаходилася вище ніж ноги. Орієнтація головою на захід. Кістяк лежав в випростаному стані, ноги витягнуті рівно. Положення рук не зафіксовано. Орієнтовний зріст 0,9-1 м.

Поховання 2 здійснене у овальній ямі. Похований орієнтований головою на захід. Руки схрещені на животі, ноги знаходяться у випростаному положенні. Орієнтовний зріст 0,8-0,9 м.

Поховання 3 здійснене у прямокутній ямі із заокругленими краями. Похований лежить випростано на спині. Руки схрещені на животі, ноги підігнуті в колінах. Орієнтовний зріст - 0,7-0,8 м.

Поховання 4 здійснене у овальній ямі. Похований орієнтований головою на захід, лежить випростано на спині. Руки були схрещені на животі або грудях, ноги лежали рівно, потім кінцівки були переміщені. Орієнтовний зріст - 0,7-0,8 м.

Поховання 5 має західну орієнтацію. Контури ями не виявлені. Похований лежить випростано на спині, руки витягнуті вздовж тіла, ноги випростані. Орієнтовний зріст - 0,8-0,9 м.

Поховання 6 має західну орієнтацію. Руки та ноги витягнуті. Орієнтовний зріст - 0,5-0,6 м.

Поховання 7 має західну орієнтацію, руки та ноги зігнуті. Орієнтовний зріст 0,4 м.

Поховання 8 має західну орієнтацію, череп відсутній. Права рука лежить на грудях, ліва - на животі. Ноги випростані. Орієнтовний зріст - 0,7-0,8 м.

Поховання 9 має західну орієнтацію, права рука знаходиться на грудях, ліва - на животі. Ноги випростані, зведені в колінах. Орієнтовний зріст - 0,9-1 м.

Поховання 10 має західну орієнтацію, лежить випростано на спині. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва - на грудях. Ноги випростані. Орієнтовний зріст - 1,10-1,20 м.

Поховання 11 (парне). Жінка орієтована головою на південь. Лежить випростано на спині. Руки схрещені на грудях. На правій нозі знаходиться скелет дитини. Орієнтовний зріст жінки - 1,6 м, дитини - 0,9-1 м.

Поховання 12 орієтоване головою на північ. Похований лежить випростано на спині, ноги рівні, руки складені на грудях. Орієнтовний зріст 1,2-1,3 м (рис. 1).

Наприкінці XVI ст. відбувається перебудова фортеці міста Путивль. Нові укріплення охоплювали північну частину мису. У XVII ст. стара дерев'яна фортеця втратила оборонне значення. На її території знаходилися адміністративні будівлі та Спасо-Преображенський монастир. Ця обитель є однією з найменш вивчених монастирів Путивля доби пізнього середньовіччя. За описом Павла Алеппського відомо, що на території фортеці знаходилися чотири церкви - Спасо-Преображенська, Успенська,

Воскресенська та Миколаївська (Алепский, 1897, с. 106, 110). Дві з них позначені на плані Путивля 1712-1719 рр. (РГВИА. Ф. 349. Оп. 27. Т. 1. Д. 6). Вони розташовані по центру старої дерев'яної фортеці, поблизу місця, де знаходяться досліджені поховання. Можна припустити, що кладовище було розташоване на північ від Спасо-Преображенського храму, на території, яка належала монастирю. Розкопки Б.О. Рибаківа у південній частині городища не виявили поховань XVI-XVIII ст.

Датування кладовища можливе лише за непрямыми даними. Поховання здійснені у неглибоких могильних ямах і розташовані поблизу храмів, що функціонували упродовж XVII - першої половини XVIII ст. Вони прорізають виробничі приміщення, які датуються XVI - початком XVII ст. Таким чином кладовище можна датувати в межах XVII ст.

Аналіз поховальних ям свідчить, що кладовище сформувалося за короткий час і мало кілька етапів. Перший - поховання в індивідуальних ямах. Вони розташовані поряд і мають однакову глибину, крім ями поховання 1. Положення скелету свідчить, що похованого поклали у вже існуючу яму або заглиблення. Решта похованих лежать у спеціально викопаних ямах. Другий етап - поховання колективно у одній ямі. Такі ями мали назву «скудельниці». В них ховали померлих під час епідемій або стихійного лиха. Швидка смерть, часто без відспівування покійного, ставала причиною того, що до них було особливе ставлення. Церковні ієрархи були змушені наголошувати на тому, що їх треба ховати з наданням необхідних церковних служб (Зеленин, 1995: 333). Всі поховані мають однакову орієнтацію, що свідчить про невеликий проміжок часу між здійсненням поховань. Майже всі поховані діти віком від народження до 2-3 років про що свідчить їх зріст. Ймовірно, кладовище з'явилося під час епідемії. На це можуть вказувати поховання в індивідуальних ямах, які могли здійснюватися на початку епідемії та групове поховання у період максимального захворювання та смертності.

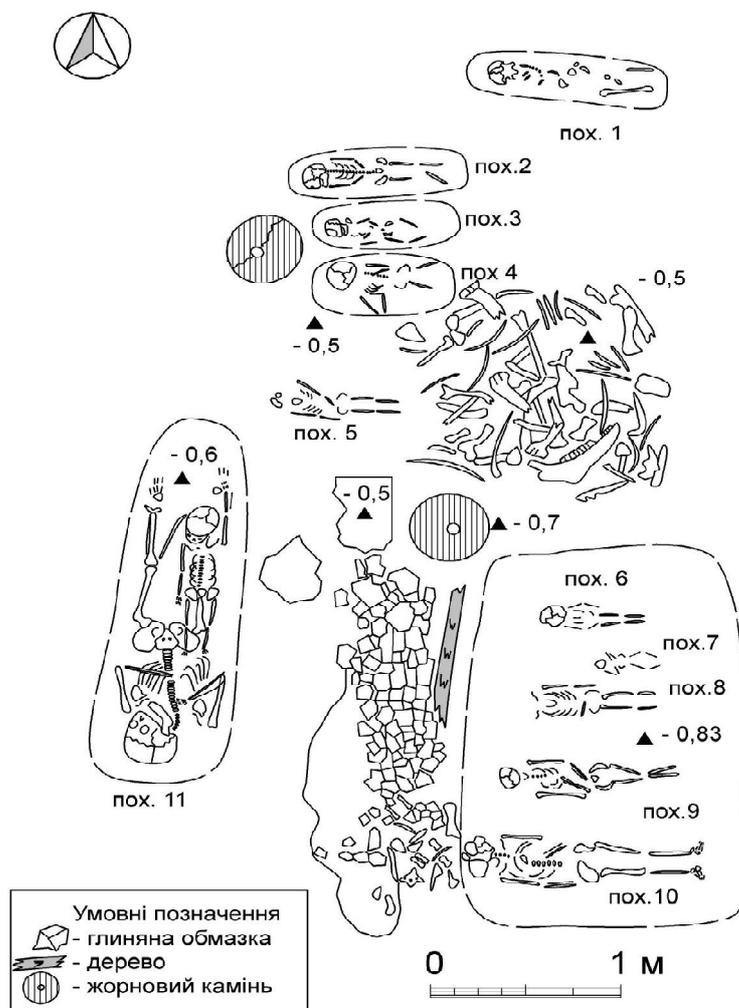
Одна з таких епідемій це чума 1654-1655 рр. Вона розпочалася у північно-західних регіонах московської держави. Хвороба характеризувалася високою смертністю та швидким перебігом. Для протидії було уведено карантин та організовано застави на західних кордонах. Однією з вимог при карантині було закриття воріт у фортецях. Це може пояснювати появу невеликого кладовища на території старого укріплення Путивля. За даними, наведеними Н.Ф. Висоцьким у Путивльському повіті епідемія тривала 6 тижнів та забрала з собою майже 400 чоловік, тобто п'яту частину населення міста та повіту (Высоцкий, 1897: 22).

Орієнтація поховань 11 та 12 свідчить про незвичайні обставини при яких здійснювалося захоронення. У XVII ст. переважна більшість населення Московської держави сповідувала християнство східного обряду. Однак, на завойованих та приєднаних територіях, де мешкали інші народи, християнство часто змішувалося з місцевими віруваннями і традиціями. Те саме стосується і народів, що сповідували іслам.

Поховання 12 вирізняється з поміж решти захоронень, виявлених у розкопі III. Парне поховання здійснене акуратно, про що свідчить поза похованої, та чітка південна орієнтація. Положення дитини, що знаходиться у ногах померлої також нетипове для подібних поховань. Зазвичай дітей

клали поряд з матір'ю, з правого або лівого боку. У цьому випадку дитина зорієнтована головою у протилежний від матері бік, а ліва рука витягнута за голову. Таке положення похованих свідчить про свідоме надання їм такої пози та орієнтації. Поховання було здійснене у савані, про що свідчать розташування небіжчиків та положення кісток.

Нетипова для християнського обряду південна та північна орієнтація може пояснюватися тим, що небіжчики належали до народів, які мали інший поховальний обряд. У XVII ст. південна та північна орієнтація похованих зафіксована у народів Волго-Кам'я та мокші. Вони здійснювали поховання у ґрунтових ямах глибиною 0,4 - 1 м без супроводжуючого інвентарю. У мокшан також зафіксовані поховання головою на північ (Малкова, 2000: 13-14; Дроздова, 2007: 21-22). Сам таку орієнтацію мають два дитячих поховання 11 та 12. Поява переселенців з Поволжя може бути пов'язаною з епідемією 1654-1655 рр. Чума спустошила центральні та північно-західні регіони країни. У 1655 р. сильно постраждали поволзькі народи. Це привело до внутрішньої міграції населення у регіони, де смертність не була високою.

Мал. 1. Поховання з розкопу III на території городища «Городок» у м. Путівль (за О. В. Сухобоковим).

В окремих випадках південна орієнтація зафіксована у похованнях ногайських татар. Про полонених татар-рабів пише Павло Алеппський. Він згадує про те, що новохрещені татари сповідують християнство та мають нові імена (Алеппский, 1897: 111). Ретельність з якою було здійснене поховання 11 свідчить про те, що його здійснювали родичі або одноплемінники небіжчиків, які свідомо дотримувалися подібного обряду.

Отже, аналіз обряду поховань, здійснених на території городища Городок у м. Путивль, дозволяє зробити попередні висновки. Поховання належать до невеликого кладовища, що розташовувалося на території Спасо-Преображенського монастиря, яке виникло під час епідемії або стихійного лиха. Переважна частина похованих - діти віком від народження до 4-5 років. Серед похованих виділяється парне поховання матері з дитиною, яке має нетипову для християнського обряду орієнтацію. Ймовірно, поховані належали до представників народності, що практикували подібну обрядовість.

1. Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел). Выпуск второй. (от Днестра до Москвы). М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1897. 202 с.

2. Высоцкий Н. Ф. Чума при Алексее Михайловиче 1654-1655 (с картой). Казань: типография Императорского университета, 1879. 25 с., карта.

3. Дроздова Г. И. Погребальный обряд народов Волго-Камья XVI-XIX веков по археологическим и этнографическим материалам. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань, 2007. 27 с.

4. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии. Умершие неестественной смертью и русалки. М.: изд. «Индрик», 1995. 432 с.

5. Малкова Н. М. Погребальный обряд и инвентарь могильников эрзи и мокши XVI - начала XIX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Самара-2000. 23 с.

6. Российский государственный военно-исторический архив. Главное-военно-техническое управление. Ф. 349. Оп. 27. Т. 1. Д. 6. «Планы городов Обоянской провинции 1712-1719 гг.»

7. Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979-1981 гг. // НА ІА НАН України. Ф.е. 1981/2, №№9906-9909. 99 с.

8. Сухобоков О. В., Юренко С. П. Давній Путивль. Київ-Суми: Університетська книга, 2019. 344 с.

References

1. Aleppskiy Pavel. Puteshestviye antiokhiyskogo patriarkha Makariya v Rossiyu v polovine XVII veka, opisannoye yego synom, arkhidiakonom Pavlom Aleppskim (po rukopisi Moskovskogo Glavnogo Arkhiva Ministerstva Inostrannykh Del). Vypusk vtoroy. (ot Dnestra do Moskvu). M.: Universitetskaya tipografiya, Strastnoy bul'var, 1897. 202 s.

2. Vysotskiy N.F. Chuma pri Alekseye Mikhaylovice 1654 - 1655 (s kartoy). Kazan': tipografiya Imperatorskogo universiteta, 1879. 25 s., karta.

3. Drozdova G.I. Pogrebal'nyy obryad narodov Volgo-Kam'ya XVI-XIX vekov po arkheologicheskim i etnograficheskim materialam. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Kazan', 2007. 27 s.

4. Zelenin D.K. Izbrannyye trudy. Ocherki russkoy mifologii. Umershiye neyestestvennoy smert'yu i rusalki. M.: izd. «Indrik», 1995. 432 s.

5. Malkova N.M. Pogrebal'nyy obryad i inventar' mogil'nikov erzi i mokshi XVI - nachala XIX vv. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Samara-2000. 23 s.

6. Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenno-istoricheskiy arkhiv. Glavnoye-voyenno-

tekhnicheskoye upravleniye. F. 349. Op. 27. T. 1. D. 6. «Plany gorodov Oboyanskoj provintsii 1712-1719 gg.»

7. Sukhobokov O. V. Otchet o rabotakh Levoberezhnoy slavyano-russkoj ekspeditsii v 1979-1981 gg. // НАНАНАН України. Ф.уе. 1981/2, №№9906-9909. 99 s.

8. Sukhobokov O. V., Yurenko S. P. Davnyy Putivl'. Kіhv-Sumi: Unіversitets'ka kniga, 2019. 344 s.

Osadchy Y. M., Nesterenko V. A.

PhD (History), head of the group for protection of historical and cultural heritage at the Department of Culture of the Sumy Regional State Administration (Ukraine).

PhD (History), Associate Professor (Ukraine), Sumy State University. ORCID: 0000-0002-0469-3671.

THE XVII CENTURY BURIAL PLACES ON THE TERRITORY OF THE PUTIVL FORTRESS

The article is devoted to the analysis of the burial places excavations on the territory of the hill-fort "Horodok" in the town of Putivl. Twelve burial places were investigated in 1981. All of them had been made in the common gravel pit approximately 1 meter deep. The bodies of the dead lay side by side that testifies to the fact of performing the rituals at the same time. All the bodies belonged to the children aged six months to 4-5 years. Their skeletons were fragmented, the most often found parts were only the large bones of limbs, pelvis and skulls remains. That burial of collective nature was a mass grave of the pandemic time known as Aleksey Mykhailovych's plague. During that period very strict quarantine measures (including locking down the fortresses) were enabled on the territory of the Moscow kingdom. In that case the plague's victims were buried at the Spaso-Preobrazhensk cathedral cemetery, which is situated in the Old Town. The twin burial of a woman with a child is of a great interest. The particularity of that case lies in some details of the funeral rites like placing the child's body at the feet of the mother in the Northern direction and the woman's body orientation with the head to the South. The burials of this sort are not found among the Christian population of the Psel river basin in the Putivl region. In this case the buried persons belonged to the different people who appeared in the town of Putivl for some unknown reasons. The similar burials are common for the peoples of the Volga river basin and they are regarded as exceptional for the Tatars. Thoroughness of the work may be indicative of the fact that the ritual was performed by the close relatives or the people of the same blood familiar with the similar traditions. Thus, the examined mass grave belongs to some Putivl inhabitants who died during the plague period which dates back to 1654-1655 while the twin burial belongs to the representatives of the Volga river basin peoples.

Key words: burial, Putivl, archeology.

Отримано 21.05.2020